

DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series19.2022.43.13>

УДК 373.5.015.3-044.332

I. М. Матющенко

irina-100@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0684-4154>

I. М. Омелянович

mirina89@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2166-0350>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ СТАРШИХ КЛАСІВ НА ОСНОВІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ

У статті розкриваються особливості соціалізації та адаптації учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями. Висвітлюється сутність емпатії як механізм сприяння соціально-психологічній адаптації особистості.

Розглядаються рівні адаптаційних можливостей і особливості соціально-психологічної адаптації учнів старших класів з інтелектуальним порушенням на основі розвитку емпатії. Наголошено на рівнях адаптації як аспекти життєдіяльності особи і виду популяції, в якому реалізується фундаментальна властивість матерії до самозбереження і розвитку в конкретних умовах існування.

Зосереджується увага на ролі емпатії в аспекті соціально-психологічної адаптації старшокласників з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: соціалізація, соціально-психологічна адаптація, емпатія, дезадаптація, діти з інтелектуальними порушеннями.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку особистості потребує активної соціалізації та адаптації. Найбільш актуальною ця проблема є для учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями, процес соціалізації яких має значні труднощі, обумовлені їх інтелектуальними можливостями.

Проблема розвитку емпатії має недостатній та своєрідний прояв у дітей та підлітків з інтелектуальними порушеннями та визначається специфічними особливостями когнітивної, емоційної та потребово-мотиваційної сфер їх особистості.

Аналіз досліджень і публікацій Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури, проблема адаптації та соціалізації осіб з інтелектуальними порушеннями на різних етапах суспільного розвитку досліджувалась вченими в різних галузях, зокрема, в медицині, педагогіці, психології. Більш актуальною окреслена проблема є для галузі спеціальної освіти. Зазначена проблема розглядається у спеціальній педагогіці в контексті соціалізації особистості, яка досліджувалася О. В. Гавриловим, М. П. Матвєєвою, С. П.

Мироновою (2010), І. М. Матющенко (2008), І. М. Омелянович (2015), О. І. Проскурняк (2015) та ін. В дослідженнях авторів зазначається, що в осіб, які мають інтелектуальні порушення виникають значні труднощі соціалізації та адаптації до нових умов.

До цього часу йдуть дискусії як щодо сутності поняття «адаптація» та її місця в системі соціалізації, соціальної реабілітації, так і сутності процесу соціалізації.

Слід зазначити, що в спеціальній літературі розглядається адаптація професійна (А. М. Висоцька, 2007), соціально-трудова (В. І. Бондар, 2009), соціально-психологічна (І. М. Матющенко, 2008) та ін.

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні та аналізі таких понять як соціалізація, адаптація, дезадаптація, емпатія та соціально-психологічна адаптація учнів з інтелектуальними порушеннями старших класів на основі розвитку емпатії.

Виклад матеріалу дослідження. Основоположим для розуміння сутності цих понять є поняття «адаптація». У широкому розумінні адаптація охоплює соціально зумовлену медичну, біологічну й психологічну адаптацію особистості разом із соціальною адаптацією, адже всі ці рівні мають соціальну детермінованість. Під соціально-психологічною адаптацією учнів з інтелектуальними порушеннями вчені розуміють пристосування до умов освітнього процесу спеціальної школи шляхом установаження стійких міжособистісних стосунків між учнем, учителем та членами педагогічного колективу на основі спілкування.

Особистісною характеристикою соціально-психологічної адаптованості учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями виступає емпатія.

Як зазначено в сучасному тлумачному психологічному словнику В. Б. Шапар (2007), емпатія – це «збагнення емоційного стану, проникнення-вчування в переживання іншої людини. Розуміння іншої людини шляхом емоційного вчування в її переживання. Термін увів у психологію Е. Титченер, який узагальнив ідеї про симпатію, що розвивалися у філософській традиції, і теорії вчування Е. Кліффорда і Т. Ліппса (с. 129).

Розрізняють емпатію: 1) емоційну – засновану на механізмах проєкції та наслідування моторних і афективних реакцій іншого; 2) когнітивну – яка базується на інтелектуальних процесах: порівнянні, аналогії тощо; 3) предикативну – що має прояв у здатності передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Як особливі форми емпатії виділяють: 1) співпереживання – переживання тих же емоційних станів, що відчуває інший, через ототожнення її ним; 2) співчуття – переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншого» (с. 129).

Емпатію також відносять до числа механізмів, що регулюють поведінку людей, визначають її спрямованість на партнера по взаємодії. В даний час вітчизняні та зарубіжні психологи позначають терміном емпатія здатність особистості не тільки сприймати і розуміти іншу людину і її емоційний стан в

процесі взаємодії, а й емоційно відгукуватися і підлаштовуватися під нього, емпатія вважається складним психологічним утворенням, де переплетені пізнавальні та емоційні процеси людини. Проблема емпатії привертає увагу представників різних напрямів психологічної науки в зв'язку з вирішенням таких практичних завдань як полегшення взаємодії людей в групі, адаптації дитини до світу дорослих і навчання альтруїстичної поведінки. Труднощі і невдачі підлітків в соціальній та міжособистісній взаємодії відзначаються багатьма дослідниками в галузі вікової, соціальної психології, соціології. Для підлітків з інтелектуальними порушеннями процес взаємодії з оточуючими ускладнюється ще й в силу таких проявів, як вибуховість, брутальність і в'язкість афектів, пригніченість і схильність до різких афектних спалахів, недорозвинення здатності до децентрації особистості.

Стосовно до підліткового віку емпатія є здатністю дитини емоційно відгукуватися на стан іншого (уміння правильно розпізнавати емоційний стан співрозмовника, висловлювати співпереживання, співчуття, прагнення до сприяння). Емпатія є важливим новоутворенням в структурі особистості підлітка, оскільки впливає на ефективність міжособистісних відносин, а, отже, і на рівень соціально-психологічної адаптації особистості в цілому.

Дослідження проблеми соціально-психологічної адаптації учнів старших класів з інтелектуальним порушенням передбачає вивчення сутності процесу адаптації.

Проблема адаптації – одна з найважливіших міждисциплінарних наукових проблем, яка досліджується на медико-біологічному, соціально-економічному, психологічному та соціально-психологічному рівнях. Адаптація розглядається, перш за все, як доповнення і перший етап соціалізації.

Як відомо, в біологічному плані адаптація представляє собою процес і систему механізмів, що забезпечують пристосування живого організму до постійно змінюваних умов середовища. Біологічна адаптація людини відображає її біологічну організацію, загальну з усіма живими організмами, а також особливості, які виходять з соціальної сутності.

Дослідники початку ХХ століття Ж. Ламарк, Г. Спенсер, Ч. Дарвін і інші вчені підтверджували, що основний механізм пристосування формується під безпосереднім впливом умов навколишнього середовища на живі організми, змінюючи їх відповідним чином. Саме завдяки науковому відкриттю цих дослідників почалося вивчення проблеми адаптації, яка виокремилася з галузі біології, стала однією з основних тем в медицині, педагогіці, соціальній психології, дефектології та інших науках. З медичної точки зору, адаптація – здатність всього живого пристосовуватися до різних умов.

Термін «адаптація» часто використовують також для позначення результату пристосувального процесу. Процес адаптації – це адаптування. Стан організму в результаті успішного здійснення цього процесу – адаптованість. Адаптація являє собою діалектичну єдність зміни та незмінності, динаміки і

стабільності. У найбільш широкому плані адаптація – аспект життєдіяльності особи і виду (популяції), в якому реалізується фундаментальна властивість матерії до самозбереження і розвитку в конкретних умовах існування.

Сукупність процесів адаптації від початкового стану організму до завершального – адаптативний цикл. Відмінності в стані організму до початку і після завершення процесу адаптації – це адаптативний ефект. Під адаптативною ситуацією слід розуміти конкретний момент взаємодії організму і середовища, що відображає необхідність адаптативних перебудов.

При розгляді поняття «адаптація» слід виділяти «резистентність» – міру адаптованості організму до конкретних умов життєдіяльності. Адаптація людини характеризується двома рівнями. Перший рівень – у сфері відносин «особистість – навколишнє середовище». Він хоча і в деякій мірі характеризується біологічними закономірностями, все ж знаходиться під впливом умов, які не регулюють відносини між природним середовищем і людським організмом, а як би модифікують істотні закономірності цієї взаємодії. Другий рівень адаптації характеризується відносинами «особистість – соціальне середовище» і принципово відрізняється від рівня біологічної адаптації.

Необхідно підкреслити, що фізіологічне розуміння процесу адаптації було перенесено в природничі науки, хоча процес соціальної адаптації людини істотно відрізняється від адаптації інших живих істот.

Розрізняє кілька варіантів адаптаційних механізмів:

- стан «фізіологічної адаптації» – нормальне існування організму в наявних умовах при оптимальному режимі всіх функціональних систем;
- стан «напруженої адаптації», коли виникає необхідність перебудови, зміни існуючих параметрів діяльності, що завжди вимагає певного напруження в роботі зацікавлених функціональних систем;
- стан патологічної адаптації, яке настає при перевищенні резервних можливостей організму.

У людини, як відомо, вирішальну роль в адаптаційних механізмах відіграють соціальні фактори. У процесі онтогенезу у неї виробляється адаптація, заснована не тільки на структурних змінах морфологічних систем, але і, перш за все, на перебудові соціальних відносин між людьми. Так, об'єктивна мета людської діяльності полягає в перетворенні світу; людина не просто «адаптується» до зовнішнього природного середовища, а й «адаптує» його до своїх біологічних можливостей.

Разом з тим, соціальні фактори (виробничі і міжособистісні відносини, соціальні зв'язки, спілкування тощо) є такими ж об'єктивними формами впливу на людину, як і фактори біологічні. Очевидно біологічна і соціальна адаптація здійснюються в рамках загальних адаптаційних механізмів, але в реалізації другої основну роль відіграє центральна нервова система.

Здатність до соціальної адаптації – це, в першу чергу, прояв високих адаптативних можливостей вищої нервової та психічної діяльності людини, оскільки саме цим видам діяльності належить вирішальна роль в переробці соціальної інформації та суб'єктивного відображення чинників природного і соціального середовища.

Термін «адаптація» зараз інтегрується в різні галузі знання. В соціології це поняття асоціюється з процесом і результатом встановлення певних взаємовідносин між особистістю і соціальним середовищем – «соціальною адаптацією».

Однак конкретно-експериментальних і теоретично-узагальнюючих досліджень з проблеми соціальної адаптації виконано ще недостатньо і це вказує на відсутність коректного визначення сутності адаптації взагалі.

Соціологи вважають, що соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до нового середовища за допомогою різних соціальних засобів. Соціальна адаптація є елементом діяльності, функцією якого є освоєння відносно стабільних умов середовища, рішення повторюваних, типових проблем шляхом використання прийнятих способів соціальної поведінки, дії.

Основним способом адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, що там склалися форм соціальної взаємодії (формальних і неформальних зв'язків, стилю керівництва тощо), а також форм предметної діяльності (наприклад, способів професійного виконання робіт або сімейних обов'язків). Соціальна адаптація має дві форми: активну, коли індивід прагне впливати на середовище з тим, щоб змінити його, і пасивну, коли він не прагне до такого впливу і зміни. Результат соціальної адаптації – високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем в цілому і її найбільш важливими для нього елементами.

Під соціально-психологічною адаптацією розуміють адаптацію до нових для особистості або групи соціальних умов діяльності. Розглядаючи процеси соціально-психологічної адаптації учнів з інтелектуальними порушеннями, слід зупинитися на проблемі дезадаптації особистості дитини та факторах, які призводять до цього явища.

Явище, протилежне процесу адаптації, отримало назву дезадаптації. Під дезадаптацією мається на увазі сукупність ознак, що свідчать про невідповідність взаємодії людини з навколишнім середовищем.

С. А. Беличева (1994, с.124) в залежності від природи, характеру і ступеня дезадаптації виділяє патогенну, психосоціальну і соціальну дезадаптацію.

Патогенна дезадаптація викликана відхиленнями, пов'язаними з патологією психічного розвитку та нервово-психічного захворювання, в основі якого – функціонально-органічні ураження центральної нервової системи. Психосоціальна дезадаптація викликана статевим і індивідуально-психологічним

розвитком дитини, які обумовлюють її певну нестандартність, важко виховуваність, нетиповість поведінки, які потребують індивідуального підходу. Соціальна дезадаптація має прояв у порушенні норм моралі та права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, ціннісних орієнтацій, соціальних установок. При соціальній дезадаптації має місце порушення як функціональної, так і змістовної сторони соціалізації.

Залежно від ступеня і глибини деформації, С.А. Беличева (1994) зазначає, що дезадаптація є цілком самостійним феноменом, який формується в результаті невідповідності соціопсихологічного чи психофізіологічного статусу дитини вимогам нової соціальної ситуації, тобто ситуації шкільного навчання (с.113).

Дезадаптована поведінка характеризується відсутністю твердої життєвої позиції, невмінням будувати відносини, контролювати свої вчинки і відповідно співвідносити їх з основними життєвими цінностями, не критичністю до себе, наявністю тривожності.

Все вищевикладене знайшло відображення в схемі дезадаптації школярів з інтелектуальними порушеннями (рис. 1.1).

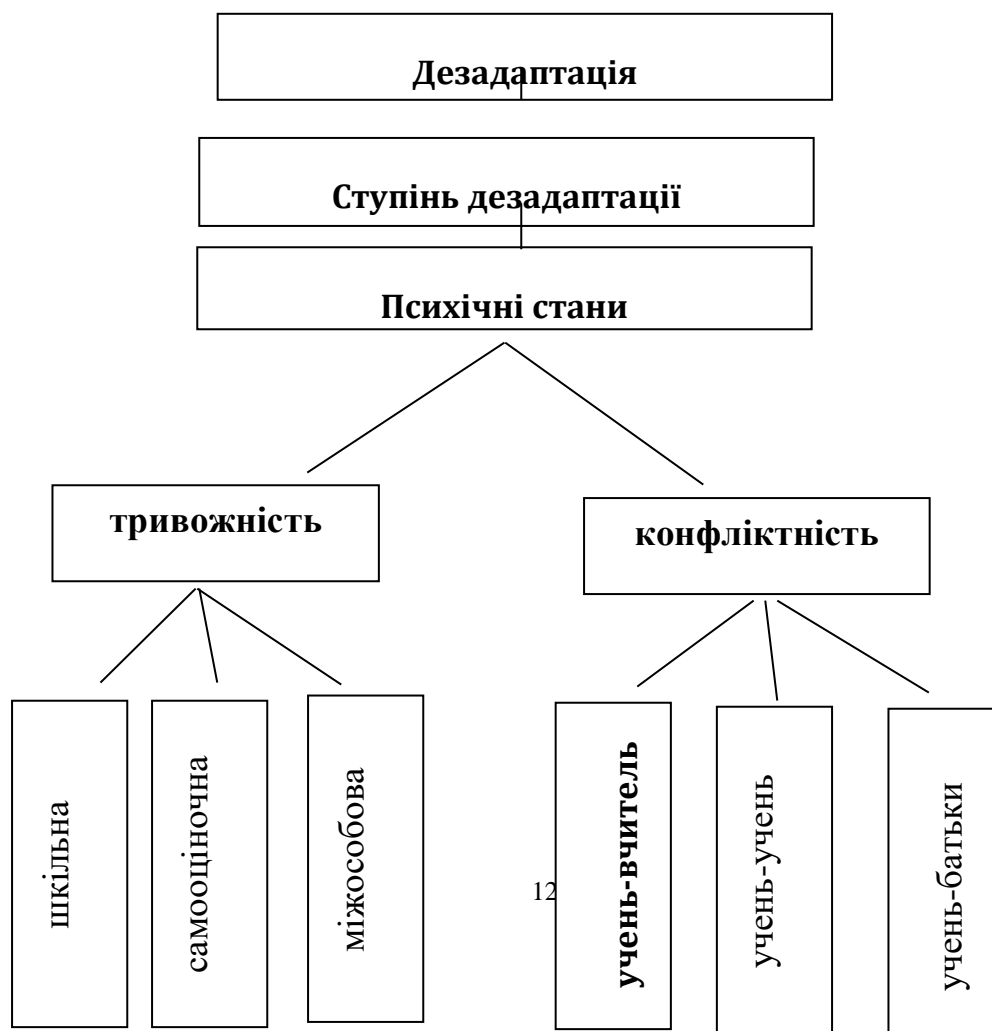

Рис. 1.1. Схема дезадаптації школярів з інтелектуальними порушеннями

Концепція допомоги людям з інтелектуальними порушеннями спочатку виходила з ідей так званої фізичної медицини, в подальшому була доповнена положенням соціальної гігієни, психології, педагогіки, соціології та інших дисциплін.

Особистісними характеристиками соціально-психологічної адаптованості сучасних підлітків виступають: емпатія, ідентичність, егоцентризм, рефлексивність – внутрішня складова.

Зовнішньою складовою соціально-психологічної адаптованості підлітка з інтелектуальними порушеннями виступає освітнє середовище школи, в якому дитина розвивається протягом досить тривалого часу, тому, можна припустити, що якість сформованості навичок адаптації в ближньому соціумі вплине на ефективність адаптації індивіда в його майбутньому дорослому житті.

Освітнє середовище – це цілісна якісна характеристика внутрішнього життя школи; визначається тими цілями, які школа ставить і реально досягає в своїй діяльності; проявляється у виборі засобів, за допомогою яких конкретні завдання вирішуються; змістовно оцінюється по тому ефекту в особистісному, соціальному, інтелектуальному і творчому розвитку дітей, якого вона дозволяє досягти.

Отже, розглянуті ключові поняття такі як «адаптація», «соціально-психологічна адаптація» та результати аналізу психолого-педагогічної літератури свідчать, що соціально-психологічна адаптація особистості – це пристосування до малої групи, її вимогам у процесі встановлення міжособистісних відносин на основі спілкування з її членами. Суть соціально-психологічної адаптації розкривається через такі феномени, як соціальний статус; становище в колективі, в системі міжособистісних відносин, найближчому соціальному оточенні, яке задовольняє особистий статус; сформованість соціально значущих якостей; можливість прояву індивідуальності. Виходячи з суті соціально-психологічної адаптації, вона можлива лише за умови міжособистісного спілкування. Процес соціально-психологічної адаптованості учнів з інтелектуальними порушеннями на основі розвитку емпатії сприятиме їх міжособистісним стосункам у групи однолітків та знизить рівень їх дезадапованості.

Висновки, перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Як свідчать наявні дослідження, проблема сприяння соціально-психологічної адаптації учнів з інтелектуальними порушеннями на основі формування навичок спілкування, корекції дезадапованості та емпатії була предметом

дослідження низки вчених, але потребує більш ґрунтовного теоретичного вивчення і практичного експериментального дослідження.

Список використаних джерел:

1. Беличева С. А. (1994). Складний світ підлітка. Київ : Знання.
2. Бондар В.І., Синьов В. М. (2009). Актуальні проблеми розвитку освіти дітей з обмеженнями життєдіяльності: шлях від інституалізації до інтеграції. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету імені І. Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. 12.* О.В.Гаврилов, В.І.Співак (Ред.). Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С. 8-14.
3. Висоцька А. М. (2007). Педагогічні умови формування соціальної поведінки учнів з порушеннями психофізичного розвитку. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету імені І. Огієнка: Серія соціально-педагогічна. Вип.7.* О.В.Гаврилов, В.І.Співак (Ред.). Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С. 123-126.
4. Зверєва І. Д., Коваль Л. Г., Хлебик С. Р. (1999). Соціальна педагогіка. Київ : Вища школа.
5. Кан-Калик В. А. (1999). Основи професійно-педагогічного спілкування. Київ : Вища школа.
6. Матющенко І. М. (2008). Підготовка старшокласників допоміжної школи до соціально-психологічної адаптації. (Автореф. дис. канд. педагог. наук). Київ.
7. Миронова С. П., Гаврилов О. В., Матвєєва М. П. (2010) **Основи корекційної педагогіки.** Миронова С.П. (Ред.). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
8. Омелянович І.М. (2015). **Особливості соціалізації підлітків-віпускників з інтелектуальними порушеннями.** *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія, 30.* 138-143.
9. Проскурняк О. І. (2012). Практичні аспекти формування соціально-комунікативної активності у дітей зі зниженим розумовим розвитком. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами, 9.* 144-153.
10. Проскурняк О. І. (2015). Соціалізація учнів з інтелектуальними порушеннями: комунікативно-мовленнєвий аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія, 30.* 291-296.
11. Проскурняк О. І. (2004). Формування комунікативних навичок як складова соціальної адаптації дітей з обмеженими розумовими можливостями. *Дефектологія, 1,* 24-27.
12. Шапар В. Б. (2007). Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор. 129.

References:

1. 1. Belycheva S. A. (1994). Skladnyi svit pidlitka. Kyiv : Znanni [in Ukrainian].
2. Bondar V.I., Synov V. M. (2009). Aktualni problemy rozvytku osvity ditei z obmezheniamy zhyttiediialnosti: shliakh vid instytualizatsii do intehratsii. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu imeni I. Ohiiienka. Seriiia sotsialno-pedahohichna. Vyp. 12.* O.V.Havrylov, V.I.Spivak (Red.). Kamianets-Podilskiy : PP Moshynskiy V.S. 8-14 [in Ukrainian].
3. Vysotska A. M. (2007). Pedahohichni umovy formuvannia sotsialnoi povedinky uchniv z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu imeni I. Ohiiienka: Seriiia sotsialno-pedahohichna. Vyp.7.* O.V.Havrylov, V.I.Spivak (Red.). Kamianets-Podilskiy : PP Moshynskiy V.S. 123-126 [in Ukrainian].
4. Zvierieva I. D., Koval L. H., Khlebig S. R. (1999). Sotsialna pedahohika. Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].
5. Kan-Kalyk V. A. (1999).

Osnovy profesiino-pedahohichnoho spilkuvannia. Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian]. **6. Matiushchenko I. M.** (2008). Pidhotovka starshoklasnykiv dopomizhnoi shkoly do sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii. (Avtoref. dys. kand. pedahoh. nauk). Kyiv [in Ukrainian]. **7. Myronova S. P., Havrylov O. V., Matvieieva M. P.** (2010) Osnovy korektsiinoi pedahohiky. Myronova S.P. (Red.). Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka [in Ukrainian]. **8. Omelianovych I.M.** (2015). Osoblyvosti sotsializatsii pidlitkiv-vipusknykiv z intelektualnymy porushenniamy. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P.Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta psykholohiia, 30. 138-143 [in Ukrainian]. **9. Proskurniak O. I.** (2012). Praktychni aspekty formuvannia sotsialno-komunikatyvnoi aktyvnosti u ditei zi znyzhenym rozumovym rozvytkom. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*, 9. 144-153 [in Ukrainian]. **10. Proskurniak O. I.** (2015). Sotsializatsiia uchniv z intelektualnymy porushenniamy: komunikatyvno-movlenniievi aspekt. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P.Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta psykholohiia*, 30. 291-296 [in Ukrainian]. **11. Proskurniak O. I.** (2004). Formuvannia komunikatyvnykh navychok yak skladova sotsialnoi adaptatsii ditei z obmezhenymy rozumovymy mozhlyvostiamy. *Defektolohiia*, 1, 24-27 [in Ukrainian]. **12. Shapar V. B.** (2007). Suchasnyi tumachnyi psykholohichni slovnyk. Kharkiv : Prapor. 129 [in Ukrainian].

Iryna Matyushchenko, Iryna Omelianovych. Social and psychological adaptation of students with intellectual disabilities in high school based on the development of empathy.

The article carries out a scientific analysis of such terms as "adaptation", "maladaptation", "socialization", "empathy" and reveals the features of adaptation and socialization of high school students with intellectual disabilities. Since adaptation has a social determinism, empathy is a personal characteristic of the socio-psychological adaptation of students of this category. The essence of empathy as a mechanism for promoting social and psychological adaptation of the individual and its form is highlighted. Emphasis is placed on the fact that empathy is an important neoplasm in the personality structure of a teenager, as it affects the effectiveness of interpersonal relations, and, therefore, the level of social and psychological adaptation of the individual as a whole.

Variants of adaptation mechanisms and levels of adaptation capabilities are considered. Attention is focused on the role of empathy in the aspect of social and psychological adaptation of high school students with intellectual disabilities. The essence of socio-psychological adaptation is revealed through such phenomena as social status; the position in the team, in the system of interpersonal relations, the closest social environment, which satisfies the personal status; formation of socially significant qualities; the possibility of individuality. Based on the essence of socio-psychological adaptation, it is possible only under the condition of interpersonal communication. The process of social-psychological adaptation of students with intellectual disabilities based on the development of empathy will contribute to their interpersonal relationships in peer groups and reduce the level of their maladaptation.

Attention is drawn to the fact that the opposite phenomenon of the adaptation process is called maladaptation, and maladaptation refers to a set of signs that indicate the inconsistency of human interaction with the environment. Depending on the nature, nature and degree of maladaptation can be pathogenic, psychosocial and social. The article presents the scheme of maladjustment of students with intellectual disabilities.

Key words: socialization, socio-psychological adaptation, empathy, maladaptation, children with intellectual disabilities.